

merlər olmamışlar. Bu ərazidəki Fərat və Dəclə çaylarının ilkin İdiqlat və Buranu adları və bir çox şəhər adları sumercə deyilərlər. O Sumer sənədlərindən çətinliklə olsa da əldə edilən məlumatlara əsasən Sumerdə yaşayan ən qədim xalqın subarlar olduğu tezisini qəbul edirdi. Onun fikrinə görə məhz subarlar Sumerdə önəmli sivil gücü təşkil etmiş, oranın ilk fermerləri, əkinçiləri, heyvandarları, toxucuları, dəmirçiləri, dulusçula-

Ələsgər Siyablı

(əvvəli ötən sayımızda)

Mesopotamiya mədəniyyətinin ilkin yaradıcıları haqqında "substrat" dil teorisini

E.Spayser, S.Kramer, B.Landsberqer Mesopotamiya mədəniyyətinin ilkin yaradıcıları haqqında "Substrat" hipotezini irəli sürmüşlər. Onlar İkiçayarasının qədim sakinləri kimi Subirləri əsas götürürlər və Mesopotamiya uyqarlığının yaradıcılarını sumerlər deyil, Subarları hesab edirlər.

Əslində "substrat" dil nəzəriyyəsinin banisi, keçmiş Ukraynalı yəhudi əsilli Amerikan assuroloqu və arxeoloqu Efraim Spayser olmuşdur. O 1930-cu ildə ilk dəfə belə bir tezis irəli sürdü ki, mixi mətnlərdə Mesopotamiyanın güneyində göstərilən bir çox qədim yaşayış yeri adları sumer dilində deyil. O burdan belə bir nəticə çıxardı ki, sumerlər Mesopotamiyanın yerli xalqı olmayıb onlardan öncə burda yaşayan xalqın ərazi-sinişğal edərək yerləşmişlər.

E.Spayserin fikrinə görə sumer şəhərlərinin bir çoxunun adı elam dilindədir və Elamlar onlara qohum dağlı xalqları olan lullubilər və kassilərlə birlikdə sumerlərə qədər İkiçayarasının qədim sakinləri idilər.

İkinci dünya müharibəsindən sonra sumerologiyasının ən populyar tədqiqatçısı əslən Ukraynalı aşkenaz yəhudisi "Tarix Sumerdən başlayır" və sumerlər haqqında bir çox digər əsərlərin müəllifi Samuel Kramer idi. Əsərləri bir çox dünya dillərinə tərcümə olunan Kramer ən çox təbliğ olunan müəlliflərdəndir. Kramer də Spayser və Landsberqer kimi qədim İkiçayarası mədəniyyətinin ilkin yaradıcılarının sumerlər deyil, samilər olduğu haqqında, əsasən J.Halevi tərəfindən qoyulmuş "Semitizm" nəzəriyyəsinə öz əsərlərində çox ustalıqla arqumentləşdirmişdir. Onun əsərlərinin populyarlığının və geniş təbliğ olunmasının əsas səbəbi də bundan ibarət idi. Lakin Kramer bu məsələdə kompromis variantdan istifadə edərək İkiçayarası mədəniyyətin ilkin yaradıcılarının sumerlər deyil, samilər olduğu tezisini rəhbər tutsa da, bu mədəniyyəti inkişaf etdirib yüksək səviyyəyə çatdıran sumerlərin turanlı olduqları, Xəzər dənizinin arxasından gəldikləri və Ural-altay dil ailəsinə mənsubluğu ideyasını irəli sürmüşdür. Kramer sumerlərin m.ö. 4-cü minilliyin ikinci yarısında Sumer ərazisinə gəldiklərini yazmışdır.

Dünya tarixinin Turan dövrü

S.Kramer Sumerlərin Mesopotamiyaya gəlmədən yaşadıkları ölkənin dağlıq ərazi olan Aratta olduğu fikrini irəli sürür. Onun fikrinə görə sumerlərin öz ilkin vətənləri haqqındakı xatirələri sumerlərin erkən dövrlərə aid əfsanəvi kralları Qilqameş,

Enmerkar və Luqalbanddastanlarında öz əksini tapmışdır. Bu dastanlardan da görüldüyü kimi sumerlər Xəzər dənizi tərəfdə yerləşən Aratta dövləti ilə qeyri adi dərəcədə sıx bağlı olmuşlar və bu sumerlərin həmin ərazidən gəldikləri haqqında fikirlər doğurur. Onların dilləri də aqqulyatativ quruluşa malik olub Ural-altay dillərinə bənzəməkdədir. (Kramer S. 1963. Səh. 42)

Kramerə görə artıq e.q. 3-cü minilliyə doğru sumer mədəniyyəti və uyqarlığı Aralıq dənizindən Hindistana və güney-batıda Efiopiyaya, quzeydə Xəzər dənizinə qədər olan geniş bir ərazidə yayılmışdır.

Kramerin yazdığına görə Fərat və Dəclə çaylarının Fars körfəsinə töküldüyü mənəbinin bataqlıq ərazilərində yerləşən Sumer ərazisi ilk olaraq təxminən e.q. 4500-4000-ci illər arasında insanlar tərəfindən məskunlaşdırılmışdır. Kramer daha öncələri Landsberqerin linqvistik dəlillərə əsasən gəlmiş olduğu belə bir fikri müdafiə edirdi ki, Sumer ölkəsinin ilkin əhalisi su-

ru, balıqçıları və digər sənət sahibləri olmuşlar. (Kramer, The Sumerians, Səh. 40)

Subarları protoevfrat etnosuna aid edən Kramer protoevfratların ardınca və sumerlərdən öncə samilərin öz ilk vətənləri olan Ərəbistan yarımadasından hərəkət edərək müntəzəm axınlarla Suriya üzərindən İkiçayarasına daxil olduqlarını və qədim protoevfrat əhalisi ilə qarışaraq sumerə qədərki sami ünsürün üstünlük təşkil etdiyi ilkin yüksək mədəniyyətin əsasını qoyduqları fikrini irəli sürür. Daha sonrakı dövrdə İkiçayarasına gələrək məskunlaşan sumerlər özlərindən öncə samilər və protoevfratlar tərəfindən əsası qoyulan yüksək mədəniyyəti mənimsəyərək inkişaf etdirmişlər. (Kramer S. 1963, Səh. 42)

Bir çox görkəmli assuroloqlar H.Frankfort, B.Hroznu və o cümlədən Vilyam Hallo Mesopotamiya mədəniyyətinin ilkin yaradıcılarının sumerlər deyil, samilər və protoevfratlar olduğu haqqında Kramerin fikirlərinin əleyhinə çıxırdılar. Mesopotamiyada uyqarlığın yaranması yerli

olmayan etnik ünsürlərin bu əraziyə gəlməsi nəticəsində baş vermişdir. Bu əraziyə ən qədim gəlmə qatılımlar quzeydə izlərinə rast gəldiyimiz Subirlər olmuşlar. Subarların quzeydə e.q. 3500-2900-cü illərə aid Qavr mədəniyyətini, güneydə isə m.ö. 3500-3100-cü illərə aid Uruk dövrü mədəniyyətini əhatə edir. Bu arxeoloji mədəniyyət təbəqəsinə mənsub insanların dili bir neçə coğrafi adla, sonrakı dövərə aid mətnlərdəki bir çox sözlə və subarlı olduqları təsdiq edilən şəxs adları əsasında müəyyən edilmişdir. Lakin aşkar edilmiş bir ovsun mətninin alt yazısında onun subar dilində olduğu qeyd edilmişdir ki, bu subar dilinə aid ilk ədəbi yazıdır.

Kelly Simpson. 1971, Səh. 22)

B.Hroznu Subir və Sumerlərin eyni xalq olduqları, sumerlərin İkiçayarasına subirlərdən öncə gələrək Ubeyd mədəniyyətinin, bu əraziyə ikinci axınla gələn subirlərin isə Uruk mədəniyyətinin əsasını qoyduqlarını fikrini irəli sürür. Sumerlərlə eyni kökdən olan bu xalqı Subir adlandırdılar. Sumerlərin ikinci dalğası olan subirlər öncə vaxtilə Ubeyd proto Sumerlərinin yerləşdikləri şimali Babilə yerləşdilər. B.Hroznu bu ərazidə yerləşən Subirlərin adının sumerlərin ilkin adları olan sugir adından yarana biləcəyi fikrini irəli sürmüşdür. Bu sugir adı eme-sal dialektinin fonetik qaydalarına uyğun olaraq subir-subar və sumer şəklində dəyişikliyə uğraya bilər. (B. Hrozny. 1953, Səh. 40)

E.Mayer də B.Landsberqerin və sonralar S.Kramerin İkiçayarasının sumerlərdən öncə samilər tərəfindən məskunlaşdırıldığı fikrini müdafiə edir.

Mətnədəki hələ tam oxunmamış digər ovsunların da subar dilində olması mümkündür. Mesopotamiyada Subarlara aid mədəni təbəqənin güneyə nisbətən quzey ərazilərdə daha uzunmüddətli və qalıcı şəkildə mövcudluğu onların digər ərazilərə yayılmaları üçün quzeyin əsas istinad məntəqəsi rolunu oynadığını sübut edir. Ona görə də sonradan Anadolunun doğusu, Suriya, Babil və Assuriya adlanan quzey ərazilər orda ilkin məskunlaşan insanların adı ilə Subar və ya akkadca Subartu adlanmışdır.

Lakin subarlar m.ö. 3100-cü ildə güneyə yendikləri zaman burda özlərindən daha üstün bir uyqarlığa sahib insanlarla qarışdılar. Bu mədəni təbəqəyə malik insanlar sumerlər idilər. Sumerlərin özlərinin Mesopotamiyaya güneydən Bəsre körfəzi tərəfdən gələn ilk insan olduqları düşüncəsinə malik idilər. Sumerlər bu əraziyə gələn subarları özlərinə tabe etdilər və subar kəlməsi sumer dilində qul-köle anlamı daşımağa başladı. (Hallo Viliyam and Williyam-

(Soltysiak A. Studies in Historical Anthropology, vol 4, 2004)

Alman tarixçiləri F.Hommel və H.Vinkler yəhudi əsilli Kramerin əksinə olaraq samiləri İkiçayarası mədəniyyətin yaradıcıları yox, sumerlərdən sonra bu mədəniyyəti inkişaf etdirən etnos adlandırdılar. İkiçayarasında qədim mədəniyyətin yaradıcılarının sumerlər olmadığı tezisini müdafiə edən bilim adamları öz arqumentlərini sumer dilində bu dilə aid olmayan çoxlu sözlərin mövcudluğu ilə əsaslandırırırlar.

1944-cü ildə o zaman Türkiyədə mühacir həyatı yaşayan yəhudi əsilli alman Berno Landsberqer bir məqalə ilə çıxış etdi və A.Spayserin tezisini dəstəkləyərək Mesopotamiyadakı Ur, Uruk, Larsa, Adab, Nippur və Sippar kimi önəmli yer adlarının və bir çox geniş istifadəli kəltür terminlərinin və sözlərin sumer dilində olduğunu fikrini irəli sürdü. O bu sözlərin protoevfratlılarla əlaqəli insanlara məxsus olduğunu iddia etdi və hipotetik substrat dili tezisini irəli sürdü.

(ardı gələn sayımızda)